

M. VENKEN, *Straddling the Iron Curtain? Migrants' War Memories (In spreidstand over het IJzeren Gordijn heen? De oorlogsherinneringen van migranten)*, Katholieke Universiteit Leuven, Moderniteit en Samenleving 1800-2000, 2008, promotor: Prof. dr. I. Goddeeris; copromotor: Prof. dr. L. Vos

De doctoraatsverhandeling plaatst de betekenisgeving van de oorlogservaringen van migranten tijdens hun vestigingsproces centraal.¹ Niet alleen de oorlogservaringen zelf, maar ook de veranderende posities van migranten in hun thuis- en gastsamenleving, bepalen hoe zij hun oorlog herinnerden. Hoe vinden migranten een plaats in of worden uitgesloten van de publieke oorlogsherinnering in hun thuis- en gastsamenleving?

Het onderzoek vertrok vanuit de marginale stem van migranten in de publieke oorlogsherinnering van zowel thuis- als gastsamenleving om zowel de interactie van marginale en dominante oorlogsstemmen als de gevolgen hiervan voor groepsvorming en groepsherinneringen onder migranten te analyseren. Zo kon worden nagegaan wanneer en hoe groepsvorming zich voordeed en groepsherinneringen hun uitdrukking vonden. Het onderzoek maakte daarvoor gebruik van zowel staats- als privéarchieven in België, Polen en de Russische Federatie, als van 26 diepte-interviews en participerende observatie in migrantenorganisaties.

Twee migrantenstromen die België binnenvloeiden in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog stonden centraal: ca. 350 gewezen geallieerde soldaten van Polen en ca. 4000 gewezen *Ostarbeiterinnen* van de Sovjet-Unie. Het merendeel van deze soldaten streed in de Eerste Poolse Pantserdivisie voor de bevrijding van België in september 1944 en huwde later met een Vlaamse jonge vrouw. *Ostarbeiterinnen* werden vanuit de Sovjet-Unie (voornamelijk het Oekraïense deel) gedeporteerd naar het Derde Rijk en er verplicht

¹ Het proefschrift *Straddling the Iron Curtain? Migrants' War Memories* is gearchiveerd op <http://hdl.handle.net/1979/2028>. Een lijst van de publicaties die voortvloeiden uit het doctoraatsonderzoek is te vinden op: <https://lirias.kuleuven.be>, onder Venken, Machteld.

tewerkgesteld. Sommigen leerden daar Belgische mannen kennen, verhuisden samen met hen naar België na de bevrijding en huwden eveneens.

De betekenisgeving aan oorlogservaringen van geallieerde soldaten uit Polen en *Ostarbeiterinnen* verschilde aanzienlijk. Geallieerde soldaten uit Polen waren geprivilegieerde nieuwkomers en groeiden doorheen de jaren van een marginale naar een dominante oorlogsthem in de Belgische publieke oorlogsherinnering, voornamelijk dankzij de ondersteuning van dominante oorlogsthemmen in België, thuisland Polen en Groot-Brittannië, waar de niet-communistische Poolse regering in ballingschap zetelde. *Ostarbeiterinnen* ontgroeiden hun marginale positie niet, maar werden toch gemobiliseerd door een dominante Moskouse organisatie/oorlogsthem precies om hun eigen oorlogsherinnering te verhinderen, aangezien die de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in de Sovjet-Unie officieel herdacht werd kon bezoedelen. Deze verschillen hebben te maken met de vooraanstaande plaats voor mannen in publieke oorlogsherinnering en de Koude-Oorlogcontext, die soldaten en *Ostarbeiterinnen* construeerde tot politieke opposanten, resp. 'slachtoffers van het communisme' en 'communisten'.

Ook de manier waarop geallieerde soldaten uit Polen en *Ostarbeiterinnen* in groep hun oorlogservaringen herinnerden in de publieke sfeer, verschilde. De geallieerde soldaten deden dat bijvoorbeeld op het Pools militair kerkhof van Lommel, waar hun strijdmakkers die tijdens de bevrijding van België stierven begraven liggen. De *Ostarbeiterinnen* traden op met hun koor en zongen weliswaar Sovjetpropagandaliederen, maar voegden aan deze liederen door performatieve hulpmiddelen in stilzwijgen een betekenis toe die de officiële Sovjetoorlogsherinnering verwierp. Zo ontwierpen ze voor zichzelf een eigen oorlogsherinnering.

Groepsbeleving bleek ook cruciaal voor betekenisgeving aan moeilijke oorlogservaringen. Het engagement van een migrantenorganisatie van geallieerde soldaten uit Polen in de erkenning van hun oorlogstrauma door de Belgische staat stelt vandaag betrokkenen in staat over hun moeilijke oorlogservaringen te praten. De organisatie van *Ostarbeiterinnen* liet dergelijk engagement na, maar zorgde er wel voor dat *Ostarbeiterinnen* die omwille van moeilijke oorlogservaringen geen kinderen konden krijgen, tijdens bijeenkomsten van de organisatie met de kinderen van moeders-*Ostarbeiterinnen* konden spelen.

Na de val van het communisme veranderde de betekenisgeving aan oorlogservaringen binnen beide migrantenstromen aanzienlijk. De geallieerde soldaten uit Polen voegden zich bij een organisatie van nieuw gearriveerde Polen, motiverend dat zij 'etnische' zielsverwanten zijn die de inzet van de soldaten voor de 'vrede van Europa' kunnen uitdragen wanneer de geallieerde soldaten gestorven zullen zijn. *Ostarbeiterinnen* wisselden propagandaliederen in voor folklore en treden nu op als 'de Russische Buena Vista Social Club'. De geopolitieke context van de jaren negentig heeft de politieke scheidingslijnen in de samenleving van de Koude Oorlog tot etnische scheidingslijnen omgebogen.

In tegenstelling tot vele mondelinge geschiedenisprojecten, is deze studie niet in de eerste plaats een geëngageerd initiatief dat tracht de stemmen van gemarginaliseerden uit hun schaduw te halen. Wat het wel beoogt, is te begrijpen hoe de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in de publieke sfeer herinnerd werd, zowel tijdens als na de Koude Oorlog, en zowel in de thuis- als gastsamenlevingen van de bestudeerde migranten, tot verschillende processen van in- en uitsluiting leidde. De resultaten van een dergelijke oefening leveren nieuwe inzichten op voor onderzoek naar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, naar Oost-Westrelaties tijdens de Koude Oorlog en naar migratiegeschiedenis.

Onderzoek naar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, ten eerste, reduceert zich nog voornamelijk tot één specifieke plaats van uitdrukking. Het betreft vaak hetzij herdenkingsplechtigheden, waar dominante oorlogstemmen zich laten horen, hetzij interviewsettings, waar marginale oorlogstemmen spreken. Dergelijk onderzoek gaat echter niet na welke krachten bepaalde oorlogsherinneringen leiden naar uitdrukking in zulke plaatsen. De *bottom-up* benadering die ik volgde, gaat in op de interactie tussen dominante oorlogstemmen, op mechanismen van marginalisatie en mobilisatie, en op de karakteristieken van de oorlogservaringen zelf, om te tonen hoe ze al dan niet de oorlogsherinneringen van de bestudeerde migranten naar plaatsen van uitdrukking leidden. Het onderzoek toonde dat enkel geallieerde soldaten van Polen hun oorlogsherinneringen uitdrukten tijdens herdenkingsplechtigheden. Bovendien ontdekte het hoe plaatsen die nooit in het hoofd van wetenschappers waren opgekomen, de mogelijkheid boden oorlogservaringen uit te drukken. Ik verwijs bijvoorbeeld naar een podium waarop Sovjetpropagandaliederen werden gezongen, of bijeenkomsten van een migrantenorganisatie waar voormalige *Ostarbeiterinnen* zonder kinderen met de kinderen van hun vriendinnen konden spelen.

De doctoraatsverhandeling, ten tweede, verbreedde de grenzen van de geografische plaats onderhevig aan veranderingen na het ineensinken van het officiële Sovjetnarratief over de Tweede Wereldoorlog. Tot nu toe reduceerden wetenschappers deze plaats tot de grenzen van de voormalige Sovjet-Unie. Deze studie, echter, introduceerde het begrip 'geestelijke plaats' in herinneringsonderzoek over de voormalige Sovjet-Unie. De oorlogsherinneringen van migranten werden immers geconstrueerd in voordurende onderhandeling met dominante oorlogstemmen aan beide kanten van het IJzeren Gordijn, en dienen bijgevolg ook op die manier bestudeerd.

Ook voor vele migratiewetenschappers, ten derde, heeft deze doctoraatsverhandeling een boodschap. Een belangrijke conclusie is dat de val van het communisme politieke scheidingslijnen in de samenleving omhoog tot etnische scheidingslijnen. Geallieerde soldaten van Polen voelen zich pas sinds kort verwant met recentere migranten uit Polen, en voormalige *Ostarbeiterinnen* presenteren zich slechts sinds recent als Russische en Oekraïense baboesjka's. Migratiewetenschappers bestempelen deze mensen doorgaans als 'Poolse' en 'Oekraïense' migranten, zonder het waarom van deze etnicificatie te bevragen. Het onderzoek laat zien dat migranten vele en wisselende identiteiten hebben, en betreft dat zoveel migrantenwetenschappers enkel de etnische identiteit bestuderen.

Een belangrijk resultaat van dit onderzoek is tevens een verdere specialisatie van de onderzoekseenheid MoSa in recente Oost-Europese geschiedenis en in 20^e-eeuwse migratiegeschiedenis. Op die manier vormde het onderzoeksproject de springplank naar enkele nieuwe activiteiten, zoals het congres *Families, Constructions of Foreignness and Migration in 20th Century Western Europe* (Leuven, 15-16.5.2008; de *proceedings* verschijnen in *History of the Family. A Quarterly* van juni 2009). Tevens werden de samenwerkingsverbanden met enkele instellingen versterkt, zoals de Universiteit van Gent en de ULB, de Jagiellonenuniversiteit in Krakau, de Universiteit Warschau, de Universiteit van Leiden en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Nederland. Nieuwe samenwerkingsverbanden werden aangegaan met het Instituut voor Russische Geschiedenis te Moskou, de Sorbonne te Parijs, en de Université de Luxembourg.

Machteld Venken
machteld.venken@arts.kuleuven.be